

POZNÁMKY K PUŠKINOVĚ REFLEXI SOUČASNOSTI A MINULOSTI

MIROSLAV ZAHRÁDKA (OLOMOUC)

Renesanční člověk Puškin nejenže byl duchem svobodný ve svém životě, ale současně i univerzální ve svém pojetí světa, přístupný zamyšlení nad jakýmkoli problémem a originální v jeho interpretaci. Zjednodušené pojetí jeho sblížení s děkabristy z něho dělá téměř revolucionáře, nepřítel cara a absolutní vlády, některá jeho radikální slova a obrazy určité chvíle jsou zobecňovány jako jeho celoživotní názor, obecné svobodomyšlné výzvy jsou interpretovány účelově jako konkrétní politický program.

Často se tak dochází k nehistorickému Puškinovi, k Puškinovi přizpůsobenému pojetí heroickému, romantizujícímu. A velmi mu to škodí zejména u mladých čtenářů. Je totiž odproblematizovaný, jaksi už hotový, není na něm nic zvlášť dynamického. Přitom skutečný Puškin je osobnost pestrá, košatá, rozporná, schopná tvořivě a široce – v evropských měřítcích – reflektovat historickou i literárně historickou minulost, reagovat na živou současnost politickou i kulturní a dávat impulzy pro literární tvorbu i historické bádání do budoucna. Jen taková osobnost, a nikoli nehybný památník, mohla inspirovat epigony i tvořivé následovníky, tj. vytvořit osobnostní puškinskou tradici v literatuře 19. století i dále ve století dvacátém, v literární kritice a v umění vůbec.

Všeobecně se ví o tom, jaké historické náměty Puškin zpracovával, kdo byli jeho historičtí hrdinové a jak je zobrazoval. Nebudu tu rozebírat jeho díla, chci jen udělat pár poznámek k jeho historickému myšlení, které mělo přirozeně svůj vývoj, bylo poplatno jeho sociálnímu postavení šlechtice, historické situaci, v níž žil, ale i literární a kulturní atmosféře doby.

I

K jeho pojetí „volnosti“. – Slavná óda Volnost z roku 1817 (bylo mu 18 let!) začíná velmi radikálně – chce: „*свободу миру воспеть, а тронах поразить порок*“, hrozí „*тиранам мира*“, vyzývá k tomu, aby „*надшие рабы восстали*“, takže to vypadá, jako by chtěl zopakovat francouzskou

revoluci. Jenže dále se ukazuje, že to nemyslí jinak, než jak to známe třeba z Děržavina. Tam je „*гражданская свобода*“ (i slovo *граждане* může připomenout francouzskou revoluci), „*где крепко с вольностью святой законов мощных сочетанье*“ – tedy svoboda a zákonnost! A platí to i pro vládcu: „*Владыки /.../ Стойте выше вы народа, Но вечный выше вас закон*“. Osud Ludvíka XVI. je důsledkem nezákonnosti činů jeho předků, Ludvík je však „*мученик*“ padlý díky „*преступной секире*“. Puškin tedy vidí historickou nezákonnost jak v minulosti absolutistických Bourbonů, tak v excesech revoluce, za něž však přišla na Francouze pomsta v osobě Napoleona. Ten je „*ужас мира, стыд природы*“ – tedy opět nepřijatelná nezákonnost.

Druhá vražda vládce, k níž se Puškin obrací, je z roku 1801: Puškin odsuzuje zavraždění Pavla I., třebaže jej nazývá Caligulou, tedy despota a vrahem. Jak vidí jeho poslední hodinku:

*„Он видит живо пред очами,
Он видит – в лентах и звездах,
Вином и злобой упоенны,
Идут убийцы потаенны,
На лицах дерзость, в сердцах страх.“*

*„О стыд! О ужас наших дней!
Как звери, вторглись янычары!
Падут бесславные удары...
Погиб увенчанный злодей.“*

Vidíme tu ambivalentní Puškinův názor na událost. Pavel je zločinec, ale zločinci jsou i jeho vrahové „*в лентах и звездах*“ (tj. nejvyšší hodnostáři Pavlova režimu). Puškin nenaznačuje vinu Alexandra I. na této vraždě, ale obviňuje tak Pahlenu, Panina, Bennigsena a další, kteří připravili spiknutí nikoli se spravedlivým cílem, ale z čistě egoistických pohnutek („*бесславные удары*“ učinili „*янычары*“, tedy jacisi bojovníci v cizích službách. Kdo ví, zda Puškin už tehdy nevěděl, že vrazi nejen vykonali svůj čin s vědomím Alexandra, ale i za pomoci anglických peněz. Je zajímavé, že to Puškin píše v době, kdy někteří účastníci spiknutí ještě žili a panoval právě Alexandr.

A závěr ódy: jen zákon (možná tím myslel konstituci, o níž se usilovalo už za Kateřiny a pak za Alexandra Speranského, s nímž se Puškin později sblížil), jen zákon může být „*стражей трона*“ a „*вольности и покоя народов*“. Tedy: Puškin nepředpokládá svržení cara jako záruku volnosti, ale zákon platící pro cara i občany. I toto pojetí však režim považoval za nebezpečné (báseň nebyla publikována), neboť to bylo pojetí typické pro šlechtickou opozici doby konce vlády Kateřiny II., Pavla I. a částečně i Alexandra I. Za Alexandra část šlechtické inteligence došla k radikálnějším projektům,

Puškin nikoli. Jako *disident v systému* sice Mikuláš řekl, že by byl na Senátním náměstí s děkabristy, kdyby byl v Petrohradě, ale byla to spíše póza nedávného romantika, kterou ani car nebral příliš vážně.

II

S Puškinovým pojetím volnosti zdánlivě nesouvisí jeho posedlost náměty povstání, spiknutí a hrdiny, jako byl Razin nebo Pugačev. Jenže Razin i Pugačev přijdou později a budou předestřeni po děkabristickém povstání jako stále varování. Před děkabristickým povstáním tyto náměty souvisejí spíše s tradičně romantickými motivy loupežnickými či nějak odbojnými, s nepřijetím tohoto světa.

V náčrtu Vadima z roku 1822 je spiknutí, povstání, boj a kritické vidění samovlády („*презрение к народу*“). Když Puškin píše o střeleckém spiknutí v náčrtu dramatu o carevně Sofii, doprovází to příběh romantické lásky střelce k bojarské dceři.

III

Ve své romantické etapě Puškin rozvíjí také své první úvahy historiografické. V poznámkách z roku 1822 vyjádřil své pojetí dějin Ruska v 18. století a vložil je i do básně „*Послание цензору*“ (téhož roku). Petr, „*сильный человек*“, navěky oddělil nové Rusko od jeho minulosti a samopohyb společnosti pokračoval i přes „*азиатское невежество*“ u dvora. Za Kateřiny II. dochází k novým podnětům: „*Ее великолепие ослепляло, приветливость привлекала, щедрота привязывала. Самое сластолюбие сей хитрой женщины утверждало ее владычество.*“

Kateřina II. úspěšně koketovala s tolerancí, načas dala prostor satíře (v Poslání cenzorovi Puškin píše o Děržavinovi, Fonvizinovi – „*никому из них цензура не мешала*“). Puškin už se nezmiňuje o proměnách Kateřiny po Pugačovovi a Velké francouzské revoluci, připomíná však spoutání literatury za Pavla I., kdy se nesmělo používat ani slovo *vlast*. A o Alexandru I.: „*Дней Александровых прекрасное начало*“, což je kontrast k Pavlovi, ale dává najevo, že tyto dny neměly pokračování. Opět před námi vzniká obraz Puškina kritického a protestujícího, ale opět i jako syna své doby a systému.

V poznámkách píše: „*Униженная Швеция и уничтоженная Польша – вот великие права Екатерины на благодарность русского народа*“. I Potěmkinovi vyjadřuje dík za porážku Turků a přiznačně pokračuje: „*Зачем Екатерина не совершила сего важного плана (myslí tím dosažení Dunaje jako hranic Ruska a Turecka) в начале французской революции, когда Европа не могла обратить деятельного внимания на воинские наши предприятия, а изнуренная Турция нам противостоять? Это избавило бы нас от будущих хлопот.*“ Tu se Puškin jeví jako dokonalý stratég impe-

riálních ambicí Ruska. A vzápětí cituje názor madame de Staël na vnitřní uspořádání Ruska: „*Vláda v Rusku je despotismus vymezený oprátkou.*“ Takový tedy byl Puškin předděkabristický.

IV

Ambivalentní vztah k moci má Puškin i po roce 1825. Hýčká v sobě iluze o carovi, ale je čím dál ostražitější a roste jeho zájem o povstalce – povzbuzuje děkabristy, ale doufá ve velkodušnost carovu, píše řadu básní o Razinovi, ale heroizuje Petrovo vítězství nad Švédy. To už není jen romantická heroizace, Puškin má za sebou shakespearovsky pojaté postavy dramatu Boris Godunov. Sám o tom napsal: „*Шекстиру подражал я в его вольном и широком изображении характеров, в необыкновенном составлении типов и в простоте.*“ A tak formuje i charaktery v Poltavě, více Mazepu než Petra. Byrona kritizuje za zjednodušení obrazu Mazepy (z roku 1819), podle Puškina je třeba v Mazepovi vidět více stránek charakteru: „*соблазн, вражду, измену, лукавство, малодушие, свирепость.*“

Přes některé romantické rysy této poémy je tu Puškin už realistou. V tvorbě je již daleko za romantismem, zdůrazňuje historickou objektivnost v zobrazení minulosti. V recenzi na Zagoskinova Jurije Miloslavského ostře zaútočil na romanopisce, kteří „*знают только историю своего времени и, следовательно, не в состоянии заметить нелепости романических анахронизмов,*“ vnášejí tedy do historických dějů a charakterů historických osobností současnost. Podobné výtky – v podstatě antiromantické – bude Puškin později adresovat V. Hugovi a Alfrédu de Vigny za jejich pojetí obrazu Miltona, autora Ztraceného ráje, za „*нелепость вымыслов, сцены без исторической истины и драматического правдоподобия.*“

Ale vraťme se k otázce ambivalentnosti Puškinova vztahu k moci, k carismu. Právem zdůrazňuje zásluhy Karamzinovy a uměleckou sílu jeho Historie ruského státu ve srovnání s Historií ruského lidu Nikolaje Polevého (z roku 1829), ale nevšimne si, že svým názvem a orientací chtěl Polevoj nejen parodovat Karamzina, ale především demokratizovat ruské dějiny a polemizovat s Karamzinovým aristokratickým pojetím. Puškin je tedy pro koncepci Karamzinovu, pro monarchistické pojetí dějin.

V

Již od roku 1821 se Puškin zabýval svou biografií a rodokmenem a přemýšlel o úloze šlechty a šlechtictví v ruských dějinách. V roce 1825 sice své poznámky spálil, ale v roce 1829 se k problému vrátil. V úryvku románu v dopisech a pak v ich-formě Roslavleva (1831) uvažuje o ztrátě národní paměti, když vlast zapomněla i na jména svých historických hrdinů, neváží si historických rodů a „*прошедшее для нас не существует.*“ „*Жалкий на-*

род!“ přiše s vykřičníkem. A pokračuje: „*Даже иной потомок Рюрика более дорожит звездой двоюродного дядюшки, чем историей своего дома, т. е. историей отечества.*“ (Všimněme si toho „т. е.“ – ztotožnění historie šlechtických rodů a země.)

Puškin se v Roslavlevovi v úvahách moudré Poliny obrací proti těm, co „с презрением или равнодушием говорили обо всем русском“ v době nevlástecké módy všeho francouzského a Napoleona, proti těm, kteří vzápětí pak spalují francouzské knihy a stávají se superpatrioty. Vzhledem k tomu, že se to týká šlechtické mládeže, souvisí to s přehlížením ruských dějin a také s neznalostí minulosti. A koho Puškin chválí? Suvorova. Protože se hrdě hlásil k svému šlechtictví. A taky hrdinu z malého fragmentu z roku 1831-32, který se náhodně ocitne na statku vesnické šlechtičny, pokukuje po její pěkné dceři, ale zajímá se i o matčiny *genealogické vzpomínky*.

Puškinova hrdost na „*измашьский штык*“, tedy na suvorovské tradice silné ruské armády, je zřejmá ve známé básni *Клеветникам России* z roku 1831. Rusko potlačilo polské povstání, které ohrožovalo celistvost ruského státu a jeho bezpečnost, a Francouzi si dovolili proti tomu protestovat, ač jim prý do vztahů mezi Slovany nic není. Puškin tu obnažil dvě stránky svého zakotvení v oficiální carské ideologii: 1. nadhazuje možnost spojení „*slovanských potůčků*“ do ruského moře, 2. vidí Rusko, které se ve Svaté alianci stalo „*četníkem Evropy*“, jako záruku „*svobody, cti a míru*“ v Evropě.

Ve svém zápisníku z roku 1831 Puškin rozvinul i úvahy o vztahu cara a lidu. Tehdy jel Mikuláš osobně potlačit jednu vzpouru a Puškin to považuje za chybu. „*Царю не должно сближаться лично с народом. Чернь перестанет скоро бояться таинственной власти и начнет тщеславиться своими сношениями с Государем. /.../ Донуны Государь, обладающий даром слова, говорил один; но может найтись в толпе голос для возражения. Таковые разговоры неприличны, а прения площадные превращаются тотчас в рев и вой голодного зверя.*“

Puškin také tvrdě hájí privilegovanost šlechty. Je proti tomu, aby se otevřela možnost „*в дворяны поступать из других состояний, как из чина в чин, не по исключительной воле Государя, а по порядку службы.*“ (to je v jeho deníku z roku 1834). To by prý mohlo vést k opozičnosti šlechty. Puškin si tu zapisuje obsah svého rozhovoru s velkoknížetem (byl to patrně jeho vrstevník Michail).

VI

Puškinovy historické a společenské názory doznávají změn, třebaže ne podstatných, v roce 1834. Mělo to mimo jiné osobní příčiny. Tehdy byl Puškin jmenován „*камерюнкером*“, což byla dvorní hodnost pro mladé šlechtice a v podstatě Puškina před veřejností zesměšnila (bylo mu 35 let!). „*Дворы*

хотелось, чтобы Наталья Николаевна танцевала в Аничкове,“ stěžuje si trpce Puškin ve svém deníku. Druhý motiv proměny je policejní otevření Puškinova dopisu manželce a jeho předání carovi. Tehdy se objevuje tento zápis v deníku: „...я могу быть подданным, даже рабом, но холопом и шутком не буду и у Царя Небесного. Однако, какая глубокая безнравственность в привычках нашего правительства. Полиция распечатывает письма мужа к жене и приносит их читать Царю (человеку благочестивому и честному) – то dává Puškin do závorky, asi pro případ, že i tento zápis se dostane caru do rukou, a pokračuje bez závorky – „Царь не стыдится в этом признаться и давать ход интриге, достойной Видока и Булгарина. Что ни говори, мудрено быть Самодержцем.“ Puškin tedy končí svůj zápis politováním cara, ale předcházející věty hovoří jasně o jeho rozhořčení.

V roce 1834 se historiografické zájmy Puškinovy jaksi rozdvíhají. Sbírá materiály k historii Petra I. a načrtává si už plán i fragmenty této práce, zároveň se Speranským diskutuje o Pugačevovi a o „Собрании Законов“ (tzn. o formě konstituce). Obraz Pugačeva jej tedy pronásleduje řadu let a současně i cara, který se o jeho záměru dozvěděl v roce 1831. Máme o tom příznačný zápis v Puškinově deníku. Car říká Puškinovi: „Жаль, что я не знал, что ты о нем (tedy o Pugačovovi) пишешь; я бы тебя познакомил с его сестрицей, которая тому три недели умерла в крепости.“. Puškin k tomu dodává s vykičnickem: „(с 1774 году!)“. Puškin se evidentně zhrzil, že carové od Kateřiny po Mikuláše tuto ženu drželi v pevnosti 57 let.

Ještě jeden zápis z roku 1831 – carovi příznivý: „Государь поеволит мне печатать Пугачева. Мне возвращена моя рукопись с его замечаниями (очень дельными)... Царь дал мне взаймы 20 000 на напечатание Пугачева. Спасибо.“

Ovšem v předmluvě k Historii pugačovského povstání se Puškin patrně nikoli náhodou dvakrát zmiňuje o tom, že car mu nedal možnost prostudovat pugačovský archiv bez omezení: „Сей исторический отрывок составляет часть труда мною оставленного.“ (Ani to nebyla náhoda, že Puškin svůj záměr nerealizoval úplně). „В нем собрано все, что было обнародовано правительством касательно Пугачева, и то, что показалось мне достоверным в иностранных писателях, говоривших о нем.“ (Tato zmínka je pozoruhodná: zahraniční autoři tady věděli někdy více, než co mohl Puškin načerpat z domácích zablokovaných zdrojů). „Также имел я случай пользоваться некоторыми рукописями, преданиями и свидетельством живых. /.../ Будущий историк, коему позволено будет распечатать дело о Пугачеве, легко исправит и дополнит мой труд – конечно, несовершенный, но добросовестный.“

Puškin tedy zachovával odstup od carské moci, třebaže se nikdy nezbavil jistých iluzí. To se opět v souvislosti s Pugačovem projeví v deníku roku

1835, kde Puškin zaznamenává, jak na jeho Pugačova útočí různí reakcionáři. Uvarov mu vyhrožuje cenzurním komitétem a nesouhlasí s tím, aby car byl jediným cenzorem Puškinova díla. Puškin si povzdechne: „*Царь любит, да царь не любит.*“ (Tedy – car mě má rád, jeho sluha ne. Že by nechápal, že Uvarov by si to bez vědomí cara neopovážil říkat?)

V polovině třicátých let se Puškin věnoval Pugačovovi v Kapitánské dcerce, ale to nebyla jediná vzpoura, která ho zajímala. Ve Scénách z rytířských dob je hlavní hrdina měšťan Franc v čele vzpoury proti rytířům a špatně dopadne. Puškin práci nedokončil, patrně proto, že v ní zabředl do typicky romantické zápletky, což už neodpovídalo jeho realistickým tvůrčím principům. Vždyť v téže době romantické a sentimentální šablony v Kapitánské dcerce diskreditoval.

Také v historiografických fragmentech o historii Kamčatky Puškin píše o vzpouře kozáků, o povstáních domorodců proti kozákům a o kozáckém vraždění povstalců. Z téže doby je i prozaický fragment na čtyřech stranách o době Neronově (tedy krutém despotovi!) a o tom, jak se Neronem obviněný Petronius, *arbiter elegantiarum* a satirik, připravuje na smrt (jak víme, byla to sebevražda).

Hovořili jsme o tom, jak už v roce 1821 Puškin přemýšlel o historické paměti, jakou váhu dával poznání minulosti. V roce 1836 se tento druh jeho historických úvah uzavírá ve stati o Radiščevovi, a to v kritice Radiščeva za jeho „*невежественное презрение ко всему прошедшему, слабоумное изучение перед своим веком, слепое пристрастие к новизне*“ atd. Tato stať nám však znovu ukazuje Puškina jako rozporného poddaného a šlechtice své doby. Patrně ne náhodou ospravedlňuje Radiščevovo odstoupení od radikálních názorů po Pavlově milosti: „*Глупец один не изменяется, ибо время не приносит ему развития, а опыты для него не существуют.*“ A zcela typické pro odradikalizovaného šlechtického „disidenta v systému“ je Puškinovo hodnocení Radiščevova díla *Путешествие из Петербурга в Москву*. Podle Puškina je to „*очень посредственное произведение, не говоря уже о варварском слоге. Сетование на несчастное состояние народа, на насилие вельмож и проч., преувеличены и пошлы. /.../ В Радищеве отразилась вся философия его века: скептицизм Вольтера, филантропия Руссо, политический цинизм Дидрота и Реная; но все в нескладном и искаженном виде. /.../ Он есть истинный представитель полупросвещения*“.

Puškin v této etapě (poslední) svého života je ve věčné polemice s řadou literátů, ve sporech s lidmi blízkými dvoru i v napjaté situaci osobní, což vede na jedné straně ke zmírnění jeho dřívějších kritických názorů na režim (byť i tehdy byly v rámci systému), na druhé straně však k zostření výraziva ve vztahu k umělecké sféře. Proto mohl například V. Huga označit za „nevýrovnaného“ a „hrubého“ a jeho dramata za „zrůdná“ („*уродливые*“).

Puškin prošel ve svých historiografických a politických pozicích určitým vývojem, byl schopen reagovat na nové skutečnosti a nevzdávat se své vnitřní svobody a hrdosti, jeho konstantní postoj je však postojem šlechtice své doby, člověka široce vzdělaného a všestranně tvůrčího, jenž se nesmiřuje s anachronickým despotismem, ale zdaleka ne revolučně naladěného a setrávajícího se svým protestem v rámci stávajícího společenského řádu. Byl disidentem uvnitř systému.